

Cultuurhistorische Inventarisatie provincie Noord-Brabant.

Gemeente Sint-Oedenrode

Inhoud:

1	Woord vooraf	3
2	Criteria	4
3	Werkwijze	7
4	Historische karakteristiek van Sint-Oedenrode	10
	Landschap	
	Nederzettingen	
	Bebouwing en groenelementen	
5	Overzicht van straten, gebouwen en groenelementen	18
6	Literatuurlijst	42
7	Foto-overzicht	43
8	Kaart gemeente Sint-Oedenrode (bijlage)	

1            Woord vooraf

Dit overzicht van cultuurhistorisch waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen in de gemeente Sint-Oedenrode, maakt deel uit van een -per gemeente opgezette- en zo "compleet" mogelijke inventarisatie in de provincie Noord-Brabant.

De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabants cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht dringend noodzakelijk gemaakt. Te meer omdat deze veranderingen steeds duidelijker kenmerken lijken te vertonen van een massaal afbrokkelingsproces, waarbij veel van wat als karakteristiek-Brabants mag gelden, voorgoed uit het beeld van stad en land dreigt te verdwijnen. Een ontwikkeling, die naar het oordeel van het bestuur van de provincie Noord-Brabant indruist tegen de in brede kring ondersteunde opvatting, dat elementen uit het verleden essentieel zijn voor de verscheidenheid en herkenbaarheid van het heden, en daarmee voor de leefbaarheid in het algemeen.

In weerwil hiervan is deze rapportage niet op de eerste plaats bedoeld als een "document humain", afschoon bekommernis om de toekomst van Brabants verleden het eigenlijke doel van deze uitgave licht dreigt te overstemmen. Dat doel is: het op systematische wijze -aan de hand van een aantal welomschreven criteria- optekenen van wat er in Brabant aan cultuurhistorisch waardevolle objecten aanwezig is, om op grond daarvan de prioriteiten te kunnen bepalen voor een effectief en samenhangend provinciaal monumentenbeleid.

De hier voor u liggende inventarisatie vertegenwoordigt letterlijk een serie momentopnames. Reden waarom de samenstellers het woord "compleet" in de inleidende zin van aanhalingstekens hebben voorzien. Niet zozeer omdat zij zich bij hun rapportage uitdrukkelijk ontslagen wilden zien van de pretentie van volledigheid. Zo'n pretentie zou, alleen al gelet op de betrekkelijkheid van het begrip "cultuurhistorisch waardevol", niet reëel zijn. Veeleer weerspiegelt deze schrijfwijze hun vrees dat, als het afbrokkelingsproces in het huidige, genadeloze tempo doorzet, ook een aantal van de hier opgenomen gegevens snel door de actualiteit zal zijn achterhaald.

Onderzoek en veldwerk voor de hier gepresenteerde inventarisatie vonden plaats in 1981 en werden verricht door drs.

A.J.C. van Leeuwen, drs. N.C.M. Maes en H.Th.M. Ruiter, arch. HBO, allen werkzaam bij de provincie Noord-Brabant. Wijzigingen die zich na die datum voordeden, konden om organisatorische redenen niet meer in deze uitgave worden verwerkt.

's-Hertogenbosch, augustus 1983

## 2. Criteria

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking kwamen, moest uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurde aan de hand van een aantal criteria, die verder in dit hoofdstuk groepsgewijs worden omschreven.

Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het product van een -al dan niet geleidelijke- historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel evenzeer voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk.

Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurversturende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nu nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken.

Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 hun uiteindelijke vorm kregen. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.

Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek zijn alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

• Architectonische en kunsthistorische criteria

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedenbouwkundige of kunstenaar

- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw)-techniek, (bouw)type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

• Planologische, landschappelijke en stedenbouwkundige criteria

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten en erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex
- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stedenbouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

• Sociaal- en cultuurhistorische criteria

- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
- het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, was het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere.

Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudige voorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werken, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote -zo niet dominerende- rol gespeeld. Objecten als daglonershuizen, weverswoningen, smidsen e.d., ontleen vooral daaraan vaak hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen.

Ten slotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheids-waarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Onnodig te zeggen dat genoemde criteria niet alleen van belang zijn in het kader van deze inventarisatie. Zij spelen een cruciale rol bij het concrete monumenbeleid van de provincie Noord-Brabant: bij het bepalen van de prioriteiten voor het behoud\* van cultuurhistorisch waardevolle objecten en het ontwikkelen van het daarvoor meest geëigende instrumentarium.

---

\* Naast genoemde criteria zullen in de praktijk ook andere factoren (bouwkundige staat, mogelijkheden tot functie-waardering, beschikbare middelen e.d.) het eventuele behoud van cultuurhistorisch waardevolle objecten bepalen.

### 3. Werkwijze

Bij het in kaart brengen en beschrijven van de verschillende cultuurhistorisch waardevolle objecten, met het doel een overzicht te geven van wat in de provincie op dit gebied bewaard is gebleven, werden de samenstellers met een aantal beperkingen geconfronteerd.

Om te beginnen was het met de beschikbare mankracht en financiële middelen, gelet ook op het tijdsbestek waarbinnen de werkzaamheden moesten worden afgerond, nauwelijks mogelijk uitvoerig bronnenonderzoek te verrichten naar de geschiedenis van een bepaald gebied. Men was daarom voornamelijk aangewezen op de beschikbare informatie, die doorgaans schaars aanwezig en bovendien niet altijd even betrouwbaar bleek.

Daarnaast waren er ook problemen van meer praktische aard. Zo leende, vooral in dicht bebouwde kommen, de situatie er zich niet altijd voor om bijvoorbeeld alle gevels van een gebouw nauwgezet te bestuderen. Voor interieurs gold dit in nog sterkere mate; deze konden slechts bij hoge uitzondering worden bezichtigd.

In verband hiermee kan het hier gepresenteerde materiaal slechts een indruk geven -zij het dan een redelijk verantwoorde- van de in de gebouwde omgeving aanwezige waarden, die voorwerp van monumentenzorg kunnen zijn en die bij planologische beslissingen in de beschouwing moeten worden betrokken.

Bij het bestuderen en beschrijven van de objecten is, zoals al aangestipt, de samenhang met de directe omgeving en met de nederzetting als geheel voortdurend goed in het oog gehouden. Een object kan, als deel én als exponent van een groter geheel, immers niet adequaat worden beschreven, als dit totaalbeeld bij de onderzoeker ontbreekt.

Belangrijke aanknopingspunten voor dit totaalbeeld vormen onder meer de specifieke kenmerken van de omgeving (hoogteligging, reliëf, perceelsvorm, bodemgebruik e.d.), die een rol hebben gespeeld met betrekking tot de plaats en aard van de nederzetting. Zo is er een hemelsbreed verschil tussen het landbouwgebied in de polders van Noordwest-Brabant en, om wat te noemen, een Kempens akkerdorp. In het eerste geval domineert het open, vlakke land, met zijn grote, verspreid gelegen boerehoeven; in het tweede geval hebben we te maken met een veel kleinschaliger akkerstructuur met een lint van boerderijen, gelegen op de oeverwallen van beken. Behalve het onderkennen van verschillen in "decor", is ook het bepalen van de invloed daarop van historische en sociaal-economische factoren - als conjunctuur, machtspatronen, bestaansmiddelen, verkeersbindingen enz. - van groot belang voor het invullen van dat totaalbeeld. Een goed voorbeeld daarvan is Vught, dat zijn vorm met Markt en stationsbuurt kreeg onder invloed van de oude hoofdwegen tussen Eindhoven, Den Bosch en Tilburg, alsmede de latere spoorlijn.

En ten slotte kan ook literatuur over een gebied en de daarbinnen gelegen nederzettingen een - zij het vaak globaal- beeld geven van de dominanten die bij de ontwikkeling daarvan een rol hebben gespeeld.

Al dit materiaal te zamen vormt als het ware een soort "onderlegger", die in meerdere of mindere mate houvast biedt bij het verwerven van inzicht in hetgeen als karakteristiek mag worden aangemerkt.

In dit verband zijn ook oude kaarten van belang, vooral de sinds ca. 1830 gepubliceerde topografische kaarten 1:25.000 en 1:50.000. Deze zijn namelijk direct vergelijkbaar met de huidige stafkaarten van dezelfde schaal en geven daardoor een goed beeld van het veranderingsproces dat zowel nederzettingen als landschap in de loop der tijd hebben ondergaan. Overigens is het patroon dat uit het bestuderen en vergelijken van deze kaarten naar voren kwam, steeds ter plekke aangevuld met eigen waarnemingen met betrekking tot straten, roon, bebouwing en beplanting.

In hoeverre is, ondanks de hier gekozen opzet, waarbij een aantal concrete criteria als uitgangspunten dienen, toch niet het gevaar aanwezig dat er bepaalde subjectieve elementen in de beoordeling sluipen?

Degene die de inventarisatie uitvoert, maakt uit wat hij wel en niet documenteert. Hij wordt daarbij geleid door zijn kennis van de historische karakteristiek van de nederzetting. Welke elementen bepalen het eigen -specifieke- karakter daarvan? Is dit "eigene" nog afleesbaar aan bebouwing of omgeving, en in hoeverre is het door veranderingen verstoord?

Het zal duidelijk zijn dat alleen al dit deel van het afwegingsproces niet geheel objectief kan zijn. Het wordt immers niet alleen bepaald door de doelstelling van het onderzoek, maar ook de persoon van de inventarisator en de tijd waarvan hij het product is.

Tegelijkertijd echter mag men erop vertrouwen dat de systematiek en de criteria die aan dit onderzoek ten grondslag liggen, een zekere garantie bieden dat persoonlijke voorkeuren bij de beoordeling uiteindelijk nergens de boventoon voeren.

In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op het verband tussen de ruimtelijke vorm van de nederzetting en de geomorfologische en landschappelijke context waarin zij geplaatst moet worden. Aansluitend volgt een schets van de karakteristieke bebouwingstypen en groenelementen.

In het daarop volgende hoofdstuk worden de verschillende objecten alfabetisch per straat behandeld. Straten die zich onderscheiden door een duidelijke samenhang van de daarin gelegen objecten, worden in voorkomende gevallen bovendien afzonderlijk beschreven.



Per object worden vermeld: huisnummer, algemene typering, geschatte bouwdatum, exacte bouwdatum\* (b.v. blijkens muurankers, jaarsteen, literatuurvermelding), data van belangrijke wijzigingen, de aanwezigheid van eventuele artefacten, zoals stootstenen, hekpalen e.d., bijgebouwen (met vermelding van eventueel afwijkende datering), groenelementen (waarbij oudere bomen met opgave stamontrek), eventuele opmerkingen over details of bijzondere onderdelen\*\*.

Iedere inventarisatie bevat bovendien één of meer kaarten van het onderzoeksgebied, schaal 1:10.000 (bij dichtere bebouwing ook uitsneden met schaal ca. 1:5.000). Daarop zijn de volgende zaken aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip)
- beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnamen en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen, zijn eveneens aangegeven. Groepen gebouwen die een karakteristiek geheel vormen of die deel uitmaken van een interessant nederzettingstype, zijn omlijd.

- 
- \* In tegenstelling tot de geschatte bouwdatum is de exacte bouwdatum in de tekst steeds onderstreept aangegeven.
- \*\* Voor zover het rijksmonumenten betreft, zijn de beschrijvingen ontleend aan de officiële monumentenlijst, zo nodig onderzijds aangevuld (aangegeven met N.B.).

#### 4. Historische karakteristiek van Sint-Oedenrode.

##### Landschap

De gemeente omvat de kerkdorpen Sint-Oedenrode, Boskant, Nijnsel, Olland en een deel van Gemonde. De gemeentegrens heeft een nogal grillig verloop. Ten zuiden valt ze samen met de begrenzing van de vroegere Sonse Heide en de weg naar Son, ten oosten loopt ze door de ontgonnen Jekschotse en Lieshoutse Heide, ten noorden door de Schijndelse Heide. Ten noordwesten is er een smalle uitloper langs de Beeksche Waterloop en door De Geelders naar Gemonde. De westelijke grens volgt ten zuiden van Olland de Dommel en doorsnijdt het broek- en bosgebied ten westen van Boskant.

De sterk meanderende Dommel loopt van zuidoost naar noordwest door het gebied. Nijnsel ligt op de westelijke oeverwal, Olland op de noordelijke. Sint-Oedenrode en Eerschot (onderdeel van het kerkdorp) worden door de Dommel van elkaar gescheiden waarbij de bebouwing rond de Markt met de vroegere Beemden ten noorden als het ware in een Dommelbocht ligt. De kom van Nijnsel ligt op 12,5 meter boven N.A.P., de kom van Sint-Oedenrode op ca. 10 meter, Olland op ca. 9,3 meter, Gemonde op 7 meter en Boskant tenslotte op ca. 10-10,5 meter. De Dommel verloopt tussen Zwijsbergen en Olland van 11,9 naar 7,7 meter. Aan weerszijden van het smalle dal zijn sterke hoogteverschillen aanwijsbaar; bij de Vresselse Akkers een verschil van 3,5 meter, bij Nijnsel en Everse tussen 3 en 4 meter.

De bodem bestaat uit dekzanden die na de laatste ijstijd, ca. 10.000 jaar geleden onder invloed van de wind zijn gevormd. Vooral in het westen hebben deze zanden een lemig karakter. Hier en daar komt lössleem voor. Tijdens en na het smelten van het ijs zijn beekdalen uitgesleten, waarin hier en daar veen voorkomt. Langs deze beekdalen ontstonden oeverwallen.

Het landschap valt uiteen in enkele elementen:

- a. Het enge beekdal van de Dommel. Deze vertoont door het betrekkelijk geringe verval een sterk meanderend karakter. Nabij Nijnsel, Olland en Sint-Oedenrode is een aantal oude meanders na 1945 bij een normalisatie afgesneden. Lage beemden wisselen aan de oevers af met hooggelegen oude akkerbodems.
- b. De kommen van de kerkdorpen en gehuchten, in het algemeen gelegen op de oeverwallen, met uitzondering van Boskant, dat na 1958 is gegroeid uit een buurtschap in het broekgebied ten zuidwesten.
- c. De oude akkerbodems aan de Dommeloevers, met name ter hoogte van Everse, Nijnsel, ten zuiden van Olland en verspreid in het gebied ten zuidoosten en ten noorden.
- d. De voormalige broekgebieden ten zuidoosten, nu veelal omgezet in weilanden met populierenbeplanting, een uitvloeisel van de klompenmakerij die in het gebied al voor 1800 bestond, maar eerst na 1800 een meer bedrijfsmatig karakter kreeg.

- e. De broekbosgebieden ten noorden, in het gebied De Geelders, veelal gelegen aan de bovenloop van beekjes en met een loofhout en hakhoutbegroeiing die ook door de zeldzame flora van natuurwetenschappelijke waarde is.
- f. De voormalige heidegebieden, nu ontgonnen tot grootschalige akkergebieden.
- g. De na ontginning met naaldbout beplante heidegebieden, met name de Vresselsche Heide.

De relatie tussen de verschillende onderdelen van het cultuurlandschap en de nederzettingen zijn dankzij het tot nog toe achterwege blijven van ingrijpende cultuurtechnische maatregelen nog overal zeer goed afleesbaar. Met name het Dommeldal met de eromheenliggende akkers en beemden is een goed voorbeeld van de relatie nederzetting-landschap. De gemeente biedt een unieke dwarsdoorsnede van eeuwen occupatiegeschiedenis, waarin zowel vestigingen op oeverwallen, verspreide hoeve-ontginningen uit de middeleeuwen als planmatige recente ontginningen aanwezig zijn.

#### Nederzettingen

De gemeente bevat behalve Sint-Oedenrode en Eerschot de voormalige herdgangen Olland, Boskant en Vernhout, Nijnsel en Vressel, Eerde en Everse en Besselaar. Eerde behoort sinds 1966 bij de gemeente Veghel.

Het nederzettingspatroon is bepaald door de Dommel, die overigens in het verleden veelvuldig tot wateroverlast en overstromingen leidde.

De Oude Vrijheid (het gebied rondom Heuvel en Markt) ontving in 1232 stadsrechten, maar werd nooit omweld. De kom met twee kerken is ontstaan nabij de Dommelovergang, een situatie die vergelijkbaar is met die te Boxtel en Sint-Michielsgestel. De kapittel- en parochiekerk lagen, omgeven met een krans van kasteeltjes, in het beekdal. Eerschot bezat de oude parochiekerk (de huidige N.H. kerk is er een restant van) die deel uitmaakte van een agrarische nederzetting, evenwijdig aan de Dommel op een oeverwal. De Oude Vrijheid bezat de kerk van het in de dertiende eeuw gestichte kapittel (het koor ervan opgenomen in de neogotische Martinuskerk) nabij het vroegere kasteel, waarvan het laatste restant, het Hertog-Jaaghuis nabij Kerkstraat en Heuvel, in 1912 werd gesloopt. De kruising van Heuvel, Kerkstraat en Kofferen moet de oudste kern zijn geweest van de verkeersnederzetting, met een plaatse aan de Heuvel, waar een rooilijnverspringing nog op duidt. Naar het noordoosten vond een latere uitbreiding van dit plein plaats: de bestaande Markt. Hier concentreerden zich niet-agrarische functies. Er woonden vooral ambachtslieden, handelaars en winkeliers. Deze kern wordt dan ook in 1846 door Van der Aa beschreven als "een uitmuntend groot en schoon dorp, met een ruim en lang marktplein, met bomen omringd en met aanzienlijke huizen bebouwd". Met vijf jaarmarkten was het een centrum voor de omgeving. Het raadhuis op

het Marktpllein verdween met de drenkpoel en de dorpslinde in de vorige eeuw. Dorpsuitbreidingen hebben de structuur op enkele doorbrekingen van de pleinwand na redelijk intact gelaten. De uitbreidingen hebben vooral na 1950 ten noorden van Eerschot en ten noordwesten en zuiden van de Markt plaats gehad. Daarvòòr ging men minder planmatig te werk en breidde de bestaande lintbebouwing uit. Een uitzondering vormt de wijk ten noordwesten van de Markt (Hoefstraat, Christinaweg, Hoge Vonderstraat) met twee parallel lopende straten met middenstandswoningen uit ca. 1920-30. De relatie van de Oude Vrijheid met de Dommel, die oorspronkelijk de Borchmolendijk als een eiland omsloot, is nu minder goed afleesbaar.

Olland bezat als in 1467 een kapel en is een langgerekte nederzetting op de oeverwal en dekzandrug ten noorden van de Dommel. In de 19e eeuw ontwikkelde deze lintbebouwing zich tot een kerkdorp rond de in 1944 verwoeste neogotische kerk. De verbindingsweg met Sint-Oedenrode heeft enige oudere boerderijen, ten noorden ligt de grootschalige ontginning Kinderbos.

Boskant en Vernhout ontstonden uit verspreide boerderijen, die in de late middeleeuwen in het broekgebied werden gesticht, uitgaande van donken. Op deze iets hoger gelegen gebieden, die visueel nauwelijks herkenbaar zijn begon men ontginningen die in naam nog aan de donken herinneren (Goelendonk, Donderdonk). Het gebied heeft een zeer onregelmatig, sterk verweven wegenpatroon met verspreide hoeven. Bij Vernhout is deze karakteristiek zeer goed te zien. Boskant daarentegen met de in de 19e eeuw aangelegde weg naar Sint-Oedenrode, groeide na 1948 uit tot een kerkdorp dat in zijn planmatige aanleg geen binding heeft met het omliggende agrarische gebied.

Ten westen van Boskant liggen de bospercelen van het in de 18e eeuw ontgonnen gebied De Scheeken. Ten noorden liggen verspreide hoeven aan de Dommeloever, die in naam herinneren aan oude landgoederen (De Hulst, Vreeburg). Ook de hoeve De Grote Laar ten zuiden van Sint-Oedenrode herinnert aan een kasteeltje. Van de "kastelenkrans" resteren overigens nog Dommelrode en Henkenshage. Nijnsel is in de huidige vorm een vroeg 20e-eeuwse nederzetting, door wegen doorsneden en na 1950 sterk uitgegroeid. Meer naar het oosten echter liggen nabij de Dommelovergang enige oude zeer karakteristieke hoeven in een afwisselend gebied met zeer sterke hoogteverschillen tussen moerasachtige beemden (5,6 meter boven N.A.P) en hoge akkers en bosgebieden (12,2-13,9 boven peil). Steilranden begrenzen deze gebieden.

Vressel is een langgerekte wegstructuur op de vaak steile oostelijke Dommeloever. Everse op de noordelijke Dommeloever was al in de prehistorie bewoond, blijkens vondsten aan het Everse Akkerpad. Hier ligt een net van oude wegen dat naar het noorden overgaat in De Koevering. Nieuwbouw en de wegverbinding met Veghel hebben hier tot aanzienlijke structurele wijzigingen geleid.

Besselaar maakt deel uit van het in de negentiende eeuw sterk

uitgegroeide schuurkerkdorp Gemonde op de oostelijke Dommeloever. Het gehucht wordt door een langgerekte strook natuurgebied, De Geelders, met Olland verbonden.

Het buitengebied van Sint-Oedenrode werd en wordt ook nu nog door de landbouw, waar in 1849 42,8 procent van de bevolking werkzaam was, gedomineerd. 28,8 Procent was arbeider, 18,9 procent middenstand, 7,1 procent werkte in de textiel en 2,1 procent oefende een vrij beroep uit. Ondanks het feit dat de kern een handelsfunctie had voor de omgeving werden pas laat verharde wegen aangelegd: in 1846 de grindweg naar Schijndel, in 1852 de weg naar Veghel, in 1855 die naar Best, in 1858 die naar Son en in 1881 die naar Olland. Een verharde weg naar Liempde kwam er pas in 1956.

### Bebouwing en groenelementen

#### Boerderijen

In de gemeente bevinden zich gave boerderijen van het kort- en langgeveltype, die merendeels liggen in een aantrekkelijke landschappelijke omgeving, met oude perceelsstructuren.

Het kortgeveltype komt betrekkelijk weinig voor. Het betreft echter wel de oudste boerderijen. Woon- en bedrijfsgebouwen zijn achter elkaar geplaatst met de ingangen in de korte gevels. De lange gevels zijn laag en hebben vrij weinig openingen. Vaak zijn de deeldeuren in de zijgevels geplaatst, soms in de korte gevel. De "Oude Pannehoef" aan de Eimbert is afgaande op de hoofdvorm en op de hogere ligging in het dal van de ten zuiden van Eerschot sterk meanderende Dommel misschien nog wel 17e eeuws, maar zeer verbouwd. De nabijgelegen hoeve "De Grote Laar", Nijnselseweg 19 is zeker nog 17e eeuws. De rijzige topgevel met duivegaten en de zeer steile dakhelling doen inderdaad een hoge ouderdom vermoeden. Bij de restauratie werden ramen met kleine roedeverdeling aangebracht. Vresselseweg 40A is minder gemakkelijk dateerbaar: na sterke verbouwingen herinneren alleen de hoofdvorm en de muurankers aan de oude toestand. Liempdeseweg 4 is een woon-stalhuis van het kortgeveltype met ernaast een dwarsdeelschuur. Het geheel is echter sterk verbouwd. Datzelfde geldt voor de vervallen boerderij met middenlangsdeel, Sloef 15 en de gepleisterde boerderij Lieshoutseweg 58. Morgensop 8 is bijzonder door ligging en aanwezige bijgebouwen. Lieshoutseweg 51, onderdeel van een mooie boerderijengroep rondom de "Zandhoeve", heeft een dwarsdeel en een fraai ankerbalkgebint dat nog zeventiende- of achttiende-euws kan zijn.

In de negentiende eeuw worden er nog steeds kortgevelboerderijen gebouwd. Bus 5 met dwarsdeel is er een voorbeeld van, evenals de in 1867 gebouwde boerderij Lieshoutseweg 33.

Al deze boerderijen hebben nog steeds het gebruikelijke driebeukige ankerbalkgebint. Ze hebben veelal wolfs- en zadeldaken, gedekt met de traditionele combinatie van riet en oudhollandse pannen. Een zeer late vertegenwoordiger van het kortgeveltype is "Fraters Hoeve", Hulst 15, gebouwd in 1912 met een aan de villa-bouw ontleend dakoverstek met houtwerk.

Het leeuwedeel van de boerderijen in de gemeente is echter van het langgeveltype, waarbij woon- en bedrijfsruimten naast elkaar zijn geplaatst met hun ingangen in de lange hoofdgevel. Het oudste en mooiste voorbeeld is de al eerder genoemde "Zandhoeve", een boerderij met dwarsdeel aan de Lieshoutseweg 47. Ze gaat zeker tot de zeventiende eeuw terug en is een zeldzaam schoolvoorbeeld van een meerledige hoeve. De bijgebouwen omvatten bakhuis, hooischuur, schop en varkenshok.

Hulst 19 is moeilijk dateerbaar door een gewitte pleisterlaag. De ligging aan de Dommel en de vorm van het iets hogere woongedeelte doen een hoge ouderdom vermoeden. "Hoeve Vernhout", Bunderdreef 10 heeft eveneens een hoger woonhuis. De dwarsdeelschuur is zeer sterk verbouwd waarbij in de huidige open schuur alleen het gebint bewaard bleef.

Later, tussen ca. 1800 en 1870 werden zeer veel boerderijen gebouwd of vernieuwd die volledig voldoen aan het traditionele beeld van de langgevelboerderij. Ze hebben betrekkelijk laag muurwerk en vloeiende, welhaast gestroomlijnde vormen, nog versterkt door de afgewolfde daken. Ze hebben meestal nog een twee- of driebeukig ankerbalkgebint. Voorbeelden uit de vroege negentiende eeuw zijn Kerkdijk 2 (sterk gerestaureerd), Bakkerpad 16, Kremsele 6 met verbouwingssporen in de zijgevel en ook Vresselseweg 25. Deze laatste boerderij is evenals de "Zandhoeve" een fraaie groep met beplanting en bijgebouwen. Boerderijen als Cathalijnepad 6, Groene-Woud 5 (1888), Hazalaarstraat 60, Hulst 5, Koudenberg 2, Ollandseweg 123 (1878) en 162 en Vresselseweg 43 zijn in het algemeen tussen 1860 en 90 gebouwd. Het muurwerk is wat hoger, terwijl ze misschien ten dele al balkdragende muren hebben, waardoor het gebint achterwege kan blijven. Twijnmeer 2 uit 1894 is bijzonder door de aangebouwde woning voor de rustende ouders. Slophoosweg 7 heeft kleine roederamen met ijzeren indelingen. Een aantal van de in deze tijd gebouwde boerderijen hebben een hoekiger, minder gestroomlijnde silhouet, door toepassing van zadeldaken en topgevels in plaats van wolfseinden. Voorbeelden zijn Buxtelseweg 9 en Eerschotsestraat 46.

Het type van de langgevelboerderij zal tot kort na de tweede wereldoorlog het agrarische bouwen bepalen. De ruimten blijven aan elkaar geschakeld en toegankelijk door de ingangen in de lange gevel. Wel wordt vaak de tasruimte vergroot door toepassing van mansardedaken. Voorbeelden die tussen 1890 en 1920 gebouwd werden, zijn Achterbos 5 (1918), Boskantseweg 86 en Veghelseweg 6. Hoogstraat 7 uit ca. 1930 vertoont motieven van een ambachtelijk bedoelde baksteenstijl.

Hier en daar treffen we nog enkele zeldzamer wordende voorbeelden aan van de kleine landarbeiderswoning met bedrijfsruimte, o.a. aan Kleine Beurs, Oudeweg 8 en Schijndelseweg 6.

### Woonhuizen

Het grootste deel van de historische en karakteristieke woonhuizen bevindt zich in de kom van "de Oude Vrijheid". Met name aan Markt en Heuvel bevindt zich een reeks oudere huizen, die echter moeilijk dateerbaar zijn, omdat ze achter meermalen gemoderniseerde gevels schuil gaan. De gevels worden nu eenmaal het eerste aan de veranderende eisen en stilistische modes aangepast.

We kunnen onderscheid maken tussen dorpshuizen met een zekere allure, en woningen van de arbeiders. Tenslotte zijn er nog enige landhuizen.

Bij de dorpshuizen van de goeude burgerij spelen sinds de tweede helft van de vorige eeuw de aan de gevels toegepaste stijlmotieven een grote rol. Bij enkele huizen is een 17e of 18e eeuwse kern herkenbaar. Dit geldt voor een reeks aan de Borchmolendijk, waar de gevels van de nummers 2-6 en 8 voor het oog een 19e-eeuws karakter hebben. Nummer 8 blijkt een Kempens verdiepingshuis te zijn, waarbij karakteristiek is dat de voorgevel tweelaags is, de achtergevel daarentegen eenlaags. Dit heeft een specifieke gebintvorm tot gevolg.

Markt 6 en 8 hebben een 19e-eeuwse geveldecoratie in pleister en stuc. Met name de ramen van no. 6 zijn fraai gedetailleerd met snijwerk en waaierzwikken, terwijl de ingang een pilasteromlijsting heeft van enige allure. Nummer 8 is strakker en is in oorsprong een 17e of 18e-eeuwse herberg.

Nummer 10, "De Gouden Leeuw" verbergt achter de in 1981 gewijzigde en in 1950 verhoogde gevel eveneens een 17-eeuws huis dat vóór 1950 een zeer steile dakhelling had. Het eveneens bij de reeks behorende huis no. 12 heeft evenals no. 15 een pleistergevel uit ca. 1870-80. No. 11 is in opzet vergelijkbaar, maar laat de goed afgewerkte baksteen in het zicht.

Eenzelfde vorm van gevelversiering treffen we ook aan bij enkele typische kubusvormige vrijstaande herenhuizen. Borchmolendijk 29 heeft hoekpilasters en ramen met afgeronde hoeken, Heuvel 23 geblokte pilasters en frontons boven de ramen, de pastorie Markt 32 en de dokterswoning Markt 2 hebben eenzelfde gevelopbouw, maar wisselen baksteen en pleisterwerk met elkaar af. Een later voorbeeld van dit huistype is Borchmolendijk 13 en het rijk gedetailleerde winkel-woonhuis Markt 9. Dit laatste huis heeft een asymmetrische gevelcompositie in neorenaissancestijl.

Ontlenen deze panden hun status vooral aan de hoogte en de versieringsvormen van de gevel, de wat oudere eenlaags dorpswoningen van de notabelen vielen vooral op door hun strakke hoofdvorm, vele ramen en hoog dak. Voorbeelden zijn Heuvel 4-6, misschien nog 17e-eeuws, maar met een gepleisterde gevel en het eveneens gepleisterde, 1771 gedateerde brede huis Kerkstraat 17. Het vrijwel geheel verdwenen pand Marionettenstraat had fraai bewerkte schoorsteenbalken, en behoorde eveneens tot deze groep.

Ook Emmausstraat 9 en Lindendijk 28 hebben enige allure door hoge Empire schuiframen en steile daken. Kort na 1900 worden deze

vrijstaande dorpswoningen rijker versierd met hoekblokken, muurankers en dakkapellen. Voorbeelden zijn Emmausstraat 11 en Nijnselseweg 16. Markt 28 is tweelaags en heeft elementen van de chalet-stijl, no. 13 jugendstilmotieven in de tegeltableaux. Ook Amsterdamse-schoolvormen komen voor bij Markt 4 en 5-7. Enigszins uitzonderlijk zijn de N.H. pastorie, Kerkdijk 5, met een hoog zadeldak en neogotische motieven als wenkbrauwbogen en kantelen, en het woonhuis Kasteellaan 1 met speklagen en trapgevels.

De eenvoudige woningen in de gemeente zijn eenvoudiger gedetailleerd en meestal eenlaags. Het complex van de Paulusgasthuisjes bestaat uit een reeks zeer kleine woningen aan de Kerkstraat 12-22. Een gedeelte aan de Heuvel is decennia geleden al gesloopt. Voorbeelden van zeer kleine woningen zijn ook Borchmolendijk 21-23 en 42 en Veghelseweg 19-21. Enkele voorbeelden uit de late 19e en de vroege 20e eeuw zijn Borchmolendijk 26, Coeveringslaan 27-29, Eerschotsestraat 9-11, Kofferen 9-13 en Nijnselseweg 30-32. Karakteristiek voor de jaren twintig zijn de grotere complexen rijtjeswoningen van Woningverenigingen. Voorbeelden vinden we aan de Eerschotsestraat 69-93 en Kofferen 40-58.

De landhuizen in de gemeente zijn in het algemeen vergelijkbaar met de bovenbehandelde kubusvormige herenhuizen, bijvoorbeeld Borchmolendijk 31 in sobere vormen, Stompersstraat 4 met opvallende levensbomen in de bovenlichten en Schijndelseweg 30, nu zeer vervallen.

Kasteel Henkenshage was in zijn oudste toestand een eenlaags gebouw met hoge zadeldak, dat ca. 1850 een tweede bouwlaag kreeg en een kasteelachtig uiterlijk. Henkenshage, een L-vormig complex met torentje, kreeg bij een restauratie zijn oude karakter, met afwisseling van natuur- en baksteen, terug.

#### Bedrijfsgebouwen

De bloeiende klompenmakerij leidde niet tot het ontstaan van een specifiek bouwtype. Deze nijverheid werd en wordt vaak in boerderijen uitgeoefend. Een voorbeeld is Achterbos 4. Aan de Borchmolendijk 16 bevindt zich een uiterlijk gaaf gebleven, vermoedelijk 19e-eeuws brouwerijgebouw. Borchmolendijk 28, met een zeer diep achterhuis, kan een vroegere kuiperij zijn. De voormalige sigarenfabriek Nijnselseweg 2 is een hoogbouw met sheddaken. De ramen op de derde bouwlaag zijn recent aangebracht. Twee objecten herinneren aan de zuivelindustrie. Aan de Boskantseweg 75 een tot woning verbouwd, vroeger boterfabriekje uit 1897. Aan de Lindendijk de nu restaurant geworden Coöp. Zuivelfabriek St. Oda.

#### Kerkelijke gebouwen

De historische situering van de twee kerken van Eerschot en "de Oude Vrijheid" bleef herkenbaar doordat van beide gebouwen onderdelen overbleven. In de Martinuskerk aan de Heuvel het koor van de vroegere kapittelkerk van St. Oda, in de N.H. kerk aan de Kerkdijk de toren en de kolommen van de vroegere parochiekerk St. Martinus.



In Nijnsel staat een eenbeukige kerk met opzij geplaatste toren van de Eindhovense architect L. Kooken. Aan de Kasteellaan een Mariakapel in traditionele vormen van na 1945. Aan de Markt 30 het parochiehuis St. Martinus met een neogotische gevel met balustrade en pinakels.

Het Damiaancollege is een sober gebouw met lage dakhelling en rondboogramen, gebouwd in 1923 en 1934 door respectievelijk pater Molengraaf en de Amsterdamse architect S. Switzar.

Op het kerkhof van Olland een calvarieberg en enige monumenten.

Aan het Kerkplein een H. Hartbeeld van J. Custers, aan de Past. Smitsstraat eenzelfde monument van Van Bokhoven en Jonkers.

Uitzonderlijk is het kerkhof achter de parochiekerk aan de Heuvel. Het heeft twee elkaar kruisende assen waarop een aantal neogotische beelden en monumenten. Aan de vroegere Odaberg herinnert de op een heuvel geplaatste kapel van Grandpré-Molière. In zijn geheel gaat het om een gave aanleg met goede voorbeelden van laat-19e-eeuwse grafsculptuur, waaronder de beeldengroepen van de Calvarieberg een uitzonderlijke plaats innemen.

#### Overige gebouwen en objecten

Het postkantoor aan de Borchmolendijk is een goed voorbeeld van de met pleister, hout en baksteen verlevendigde kantoren voor landelijke gemeenten. In detaillering herinnert het aan de Nieuwe Kunst, de Nederlandse variant van de Jugendstil.

Aan de Coeveringslaan een smeedijzeren boomhek.

#### Groenelementen

Al meerdere malen is de populierenbeplanting in grote delen van het buitengebied -ten dele in voorpootrecht- genoemd als karakteristiek element. In de gemeente bevinden zich verder nog relatief veel wegen en landwegen met laanbeplanting van eiken en kastanjes.

Henkenshage aan de Laan van Henkenshage en Huize De Kolk aan de Borchmolendijk bezitten nog delen van een parkaanleg met oudere bomen.

Een tweetal boerderijen zijn schoolvoorbeelden van erfbeplanting en inpassing in het landschap, namelijk Vresselseweg 25 en vooral de "Zandhoeve", Lieshoutseweg 47.

Van de vroegere beplanting met linden en kastanjes van het Marktplein zijn nog een aantal oudere kastanjes overgebleven.